

Krajina V. Česká krajina

V předcházejících částech seriálu jsme se zabývali přírodními a společenskými okolnostmi souvisejícími s krajinou a s jejím vývojem v historických obdobích. Podívali jsme se i do zahraničí a řekli si o tamních zkušenostech, z nichž se zrodil významný dokument – Evropská úmluva o krajině. Seznámili jsme s jejími výchozími principy, smyslem a cíli. K Úmluvě se svým podpisem v r. 2002 a ratifikací v r. 2003 připojila i Česká republika. Zavázala se, že bude její principy dodržovat a aplikovat je v národní politice krajiny. Pohled zpět na 9 let uplynulých od podpisu úmluvy ale ukazuje, že to nějak vážne. Proč? Myslela to ČR svým podpisem opravdově? Ukážeme si několik příkladů, které současnou českou situaci charakterizují.

Přírodní podmínky

Celou svou přírodní podstatou, vycházející z geologické stavby a geomorfologického uspořádání, je česká krajina krajinou maloplošnou. Při pohledu na geologickou mapu Evropy se najde na celém kontinentě jen několik území co do pestrosti srovnatelných s územím ČR. Od stáří a fyzikálních i chemických vlastností hornin se odvíjejí geomorfologická struktura území, vlastnosti půd a hydrologie českého krajinného prostoru. Ani klima nepřeje velkoplošnosti. Země leží v oblasti přechodného klimatu, v němž se uplatňují vlivy oceánické i kontinentální, mnohdy se značnými výkyvy a rozdílnými dopady a vlivy v členité geomorfologické situaci.

Složité postglaciální vývoj, existence refugií v příznivých podmínkách a přímá návaznost území na hlavní středoevropské migrační cesty (Podunají, Pomoraví, Polabí) vytvořily v kvartéru základ pro lokálně odlišný vývoj vegetačního krytu. V různosti živé přírody se jen dále zvýraznila geodiverzita českého prostředí. Na území ČR nebyly podmínky pro vznik a trvalé udržení nekonečných kontinentálních stepí, rozlehlých vysokohorských oblastí, severských ploch tisíců jezer nebo rozsáhlých mokřadů a lužních poloh kontinentální desky severní Evropy. Všechny tyto abiotické podmínky prostředí jsou ale v různých typech české krajiny zastoupeny. Vytvářejí maloplošnou prostorovou mozaiku (někdy více, jindy méně zřetelnou), jejíž období najdeme v Evropě jen místy. V pestré skladbě jsou zastoupeny říční, vrcholové, krasové i jiné ekofenomény, elementy a biotopy, které tvořily a tvoří základ vývoje struktury a biologické diverzity naší krajiny (Ložek 2011).

Z této prostorové proměnlivosti vycházelo a jí se po dlouhou dobu přizpůsobovalo osídlení člověkem. I když lidé krajinu ovlivňovali přinejmenším od doby bronzové, až do raného středověku určovala prostorová diverzita krajiny strukturu osídlení území, jeho charakter a využití. Od těch dob (a hlavně pak řádově od 13. stol.) je

naše krajina předmětem cíleného a stále intenzivnějšího využívání. To dlouho vycházelo z intuitivního respektu k maloplošnému charakteru krajiny, podpořeného postupně shromažďovanou lokální zkušeností a praktickou znalostí její prostorové diverzity. Rozvoj techniky a ekonomiky v posledních 150 až 200 letech představuje zlom: využívání krajiny bylo postaveno do protikladu k její diverzitě. Tento přístup je v posledních 60 letech dováděn k „dokonalosti“, o jejíž absurditě a nesmyslnosti už nelze pochybovat.

Podívejme se na několik aspektů věci a jejich důsledky. Ani zdaleka se zde není možné zabývat celou šíří problematiky překračování mezí ekologické únosnosti krajiny nebo rozbořem příčin různých zásahů a jejich následků. Nebudeme se rovněž zabývat rozsahem povrchových průmyslových těžeb nerostů, ani aktuální problematikou prolomení jejich limitů nebo nápravy tzv. starých ekologických zátěží (viz také seriál o ekologické obnově v Živě 2009, 1–6). Zaměříme se na několik způsobů využívání krajiny, které jsme měli příležitost sledovat v nedávné minulosti a jež stále ještě můžeme vnímat a zažívat ve svém nejbližším okolí.

Měřítka a způsob zemědělského využívání krajiny

Od středověku prošla česká krajina postupně několika etapami (tedy nelineárně) zvětšování měřítka zemědělského využívání (viz obr. 1). Silně do ní zasáhla kolonizace ve 13.–15. stol., která pro zemědělství otevřela do té doby zalesněné vyšší pahorkatiny a nižší horské polohy (Živa 2011, 2: 61–63). Ve svažitých polohách ji mnohdy provázely eroze do té doby nevidaného rozsahu. Významnou byla též konsolidace feudálních majetků v 16. a 17. stol. Dalším krokem pak nastupující racionalizace zemědělství ve stoletích následujících, provázená rozsáhlým odvodňováním mokřadů a zakládáním rybníčních soustav. Vyvlastnění části šlechtických majetků ve 20. letech 20. stol. vedlo často k tendenci opač-

né – vytvoření drobných a středně velkých zemědělských provozů a s nimi spojeného maloplošného hospodaření na místě dřívějších šlechtických velkostatků. Ve většině případů to byly změny pozvolné, které krajina stačila v následujícím období vstřebat. Proměna nešla proti její přírodní podstatě a proti staleté zkušenosti člověka pracujícího v krajině. K zemědělskému nadužívání krajiny došlo ale ve druhé polovině 20. stol. při kolektivizaci zavedené totalitním režimem. Tam už šlo výhradně o politický záměr. Podle dostupných informací „od r. 1948 do konce 80. let bylo v České republice rozoráno 270 000 ha luk a pastvin, 145 000 ha mezí (což odpovídá jejich úctyhodné délce nejméně 800 000 km), 120 000 km polních cest, 35 000 ha hájků, lesíků a remízků ve volné krajině a došlo také k odstranění 30 000 km liniové zeleně“ (Vašků 2011).

Tato souhrnná čísla „úspěchu“ socialistického zemědělství na úkor české krajiny jsou vskutku omračující. Stejně jako úroveň odbornosti, s níž byla tato jednorázová operace během několika let uskutečněna. Průvodním opatřením bylo rozsáhlé a ve většině případů nesmyslné odvodňování zemědělských pozemků. Podle existujícího úředního seznamu je dnes v ČR evidováno 1 084 000 ha zemědělských pozemků odvodněných trubkovou drenáží, 14 165,555 km upravených malých vodních toků a 11 712,403 km odvodňovacích kanálů. Naprostá většina je výsledkem socialistické činnosti z let 1959 až 1989, i když odvodňovací kanály se začaly budovat přinejmenším od 19. stol. Jen v r. 1975 bylo např. úspěšně odvodněno 72 855 ha zemědělské půdy (Vašků 2011).

Průvodní součástí tohoto přístupu k využívání krajiny bylo systematicky stupňované přehnojování zemědělských půd průmyslovými hnojivy a neomezené používání pesticidů. Výsledkem „pokroku“ nebylo jen zvýšení produkce zemědělských komodit v tehdejší ČSSR, ale především vedoucí místo v Evropě v chemickém znečištění půdních a povrchových vod, ve významném poklesu obsahu humusu v půdách a tudíž i snížení retenční schopnosti půd pro srážkovou vodu (viz obr. na 2. str. obálky). O dalších souvisejících jevech nemluví (viz také např. seriál Živá půda v Živě 2000, 1–6).

Nikdy dříve neprodělala česká zemědělská krajina takovou jednorázovou zkázu struktury a biologické diverzity (včetně půdní mikroflóry a mikrofauny, Živa 2000, 6: 267–270) jako v tomto období. Např. jen stavy koroptve polní (*Perdix perdix*) a křepelky polní (*Coturnix coturnix*), dvou doslova „vlajkových druhů“ biologické diverzity naší zemědělské krajiny klesly v tomto období na pouhou desetinu dřívějšího stavu. Pro více než 70 % druhů rostlin a obratlovců se toto prostředí stalo do té míry nevhodné, že jejich přežití je ohroženo a vyžadují od té doby zvláštní ochranu. V případě bezobratlých je situace podobná (Míko a Hošek 2009).

Ani tímto výčtem není ale konec souvislostem a následkům znásilnění české krajiny. Nezůstalo jen u hrubého zásahu do struktury, biologické diverzity a schopnosti vázat vodu. Došlo i k zániku seskolnického stavu a spolu s ním k zániku

1

2

1 Zvětšení měřítka zemědělského využívání krajiny – pomezí dolního Poohří a Českého středohoří.

Foto L. Sváček

2 Eroze v zemědělské krajině a její důsledky – výrazné negativní změny celé řady biologických a fyzikálních hydrologicky významných vlastností půdy. Velkoplošnost bez ohledu na zdravý selský rozum a znalost stanovištních podmínek. Foto Z. Vašků

povědomí krajiny jako hodnotného kulturně-historického prostoru.

Ve druhé polovině 20. stol. se tak česká krajina stala doslova obětí politické likvidace soukromovlastnických vztahů a podnikatelské struktury českého venkova. Totalitní řešení nemohlo strpět jakoukoli odborně fundovanou alternativu podloženou v té době již známými vědeckými nebo praktickými argumenty. V tomto období ztratila česká krajina kulturní charakter a nabyla vzhledu povýtce nekulturního (Fanta 2001). Politické využívání či spíše zneužívání zbavilo krajinu jejího ducha a obsahu.

Náprava stavu po r. 1989?

Návrat k lepšímu zacházení s krajinou se očekával po pádu totalitního režimu. Očekávání podpořila nejen společenská potřeba nápravy lidských a majetkových škod a představa obnovy dřívější podnikatelské struktury českého venkova. Předpokládala se alespoň obnova základů vztahu hospodářského subjektu – člověka ke krajině jako k užívání svěřeného prostoru, obnova přijetí zodpovědnosti v duchu tradice zemědělského využívání krajiny i v duchu tehdy nově formulovaných zásad víceúčelovosti a trvalé udržitelnosti. Očekávání se bohužel splnila jen z malé části. Šlo o nezáměr potenciálních účastníků – potomků dřívějších hospodářů? Nebo o nedostatečnou politickou, společenskou a finanční podporu procesu privatizace? Či o politické nejasnosti a machinace provázející tento složitý proces? Otázek může být celá řada, odpovědi možná ještě více. Jisté je, že dnešní podnikatelská struktura českého zemědělského venkova je posta-

vena z větší části na akciových společnostech, ekonomických pohrobcích někdejších nechvalně známých zemědělských družstev. Rozdíly v ekonomických vztazích jsou nebetyčné. Rozdíly ve způsobech obhospodařování a využívání krajiny jsou bohužel nebetyčné poněkud méně.

K totalitním 40 letům úplné destrukce české krajiny nezbyvá než přiřadit dalších (do současné doby) 22 let vývoje po listopadu 1989. Začátek 90. let 20. stol. byl slibný. V následujícím období se sice prosadily velmi silné ekonomické vize (všechno vyřeší trh), ale s naprostou absencí jakékoli smysluplné a koherentní politické vize a strategie práce s krajinou. Namísto odbornými znalostmi podložených opatření zaměřených na nápravu alespoň těch nejkřiklavějších následků devastace krajiny bylo zvoleno politicko-ekonomické řešení spočívající „inovativně“ v pokračování způsobů předcházejícího období. Využívání krajiny výhradně pro ekonomické zájmy je tedy možné chápat jako druhou stranu mince, kterou krajině za její produkční služby zaplatil totalitní režim. Tento přístup nahrává jednostranným exploatačním tendencím ze strany uživatelů krajiny, nezodpovědnosti za ni jako za součást přírodního a kulturního dědictví země. Na nápravu starých škod a na zavedení principů trvale udržitelného využívání krajiny nemá ekonomie čas. Kulturní přístup ke krajině a úsilí o zavedení způsobů práce s krajinou podle moderních vědeckých poznatků je tak v ČR dosud spíše věcí osobní nebo skupinové záliby. Rozhodně ne věcí koherentní krajině politiky a systémového řízení. Práce s krajinou v evropských zemích západu i východu a severu i jihu ukazuje ale zcela zřetelně, že krajina jako věc veřejná v celku a soukromá v detailu vyžaduje soustředěnou a kulturně motivovanou péči. Některé věci (např. prodej vypěstovaných komodit) trh vyřeší. Jiné (např. zajištění dobrého fungování biologické složky půdy, biodiverzitu a péči o krajinu jako celek) nikoli. Má-li být krajina trvale udržitelným způsobem veřejně i soukromě využívána, musí být její vývoj systematicky a demokratickými metodami řízen (Fanta 2001). K takovému přístupu

ke krajině ale ČR má zřejmě ještě hodně daleko.

Pohled z odstupu ukazuje, že se současné způsoby využívání krajiny postupně stále více koncentrují do čtyř hlavních, ekonomicky diferencovaných segmentů:

- Velkoplošné pěstování tržně výhodných zemědělských komodit.
- Velkoplošné pěstování komodit pro průmyslové účely (biopaliva, suroviny pro průmyslové zpracování).
- Prodej zemědělských pozemků pro různé účely (solární elektrárny, satelitní sídliště, skladové haly apod.).
- Vyřazování méně úrodných půd z produkce a jejich ponechání ladem, případně zalesňování.

Všechny výše uvedené body jsou vědeckými tématy a stojí za podrobný rozbor, na který zde nemáme dostatečný prostor. Čerstvá data ke třetímu bodu přehledu si ale zaslouží pozornost.

Opravdu dobře organizovaná výstavba

Pravda, k částečné nápravě negativních pozůstatků činnosti minulého režimu v krajině došlo a stále ještě dochází. Od druhé poloviny 90. let se postupně ztravňují dříve orané zemědělské půdy ve svažitých polohách. Toto opatření vychází z celoevropského mapování pro zemědělství vhodných a méně vhodných území (tzv. LFA – Less Favoured Areas). Tím se snižuje dřívější nadměrný (přes 76 % zemědělské půdy) stupeň zornění české krajiny. Negativním rysem současného vývoje je ale stále se rozšiřující zabírání zemědělské půdy (a to většinou té nejurodnější) pro průmyslovou a bytovou zástavbu, často podivným způsobem organizovanou. Absence pevných pravidel zacházení s krajinou, volná hra trhů všeho druhu a všudypřítomná korupce učinily v uplynulém období z krajiny nic méně a nic více než obchodní komoditu. Žádanou, protože neuvěřitelně lacinou (přes recentní zvýšení cen půdy), všestranně a bez zábran manipulovatelnou podle jakéhokoli, někdy zcela obskurního záměru majitele. Za pouhých 10 let od r. 2000 ubylo v ČR 74 000 ha orné půdy (Lidové noviny, 22. 6. 2011) – to je 2,4 % z celkové rozlohy zemědělské půdy.

Podílí se na něm především výstavba skladových hal podél hlavních silničních tahů a výstavba satelitních bytových sídlišť v okolí měst. Příkladem najdeme desítky (např. logistické stavební komplexy u Žebráku, Modletic a jinde, sídliště v kombinaci renesančních vil, podnikatelského baroka a texaských rančů v Průhonicích, schematická sídelní zástavba v Lánech atd.). Těchto skvostů v české krajině přibývá – v současné době např. Černovická terasa u Brna. Jen v prvním čtvrtletí 2011 byla již dokončena výstavba překladoových hal o celkové rozloze 20 000 m², ve výstavbě je zhruba 200 000 m² dalších skladových prostorů. Většinou se v okolí těchto objektů nenajde ani jeden vysazený strom, který by postupně a aspoň zčásti zakryl jejich nahotu. Proč taky? Muselo by se uklízet opadané listy na betonových plochách. A estetika krajiny nebo trvale zničený krajinný ráz?

V narychlo a s cílem co nejrychlejšího zisku vystavěných sídlišť se počítá jen okrajově s člověkem jako obyvatelem. Na ulicích nebývají často ani chodníky. Chybí veřejná prostranství i základní občanské vybavení. „V krajině a ve výstavbě je dnes opravdu možné všechno“ (architekt L. Lábus, Lidové noviny 2011).

Je samozřejmé, že rozvoj země vyžaduje prostor. Ten v krajině je – dokonce ve více než zadaném rozsahu. Ani není potřeba zvlášť hledat. V ČR existuje přes 3 000 lokalit opuštěných a nevyužívaných průmyslových, zemědělských a jiných objektů (tzv. brownfields) o celkové rozloze více než 22,5 milionů m² (!), které hzdí obce, města i volnou krajinu a které volají po asanaci. Obvykle marně. Výstavba skladových prostorů na zelené louce v otevřené krajině má pro ziskuchtivé developery větší přitažlivost. A ohled na krajinu? Solární elektrárna se přece mnohem lépe staví na půdě první nebo druhé bonity než např. na staré haldě po důlní těžbě. Na té haldě se vydělá jinak v rámci tzv. nápravy starých ekologických škod. Proč usilovat o složitá řešení, když územní plánování – nástroj, od něhož by se podle názvu měla očekávat aktivní role a účinnost při řešení prostorového vývoje země a jeho regulace – není ani zdaleka tím, čím by mělo být. Se zřejmými obtížemi řeší jen intravilán obcí a měst. Jeho neúčinnost a bezzubost, pokud jde o volnou krajinu, nezná mezí.

Nekulturní využívání krajiny

Znehodnocení krajiny v totalitním období a bohužel i pokračování v současnosti nepostihlo českou krajinu jen po stránce prostorové a přírodní nebo v produkčním fungování. Velice hluboce – protože cíleně – se destrukce dotkla i kulturní dimenze. I tady najdeme řadu příkladů. Rozorání starých – a mnohdy prastarých – cest (Květ 2003). Likvidace starých alejí členících krajinu a dokumentující její historický vývoj. Zanedbání a mnohdy cílená likvidace drobných sakrálních objektů ve volné krajině (Boží muka a křížové cesty, kapličky, pamětní kříže) a jejich stromového doprovodu. To vše spolehlivě vymýtilo paměť krajiny a zredukovalo její kulturní obsah na uniformní prostor účelově zaměřený na produkci zemědělských ko-

modit. Pro totalitně modifikovaného člověka nebylo více potřeba. Tento postup odřízl člověka jako obyvatele krajiny a jejího uživatele od jejího lidského obsahu a historie. Bohužel se zdá, že totéž platí i v současnosti pro člověka zaměřeného výhradně ekonomicky.

Jen několik obcí v ČR (např. Hostětín, Spálené Poříčí) se rozhodlo v tomto směru zjednat nápravu, vzít neutěšený stav krajiny ve svém okolí vážně a do vlastních rukou. Úkol, který si obyvatelé těchto obcí dali, byl motivován zcela logicky: vrátit opět krajině v okolí svého domova obsah (např. úspěšná snaha obnovit strukturu krajiny v enklávě obce Benešov u Černoovic). Zlikvidovat bezobsažnou a bezútěšnou uniformitu okolí své obce a obnovit jeho rozčlenění do přirozených strukturálních částí. Obnovit staré cesty a tím dát opět po dlouhé době člověku možnost vstoupit do krajiny. Podobně jen málo dalších obcí, jako např. Maršov v Krkonoších, se rozhodlo vrátit se k paměti krajiny obnovením drobných staveb v obci a jejím okolí v jejich původní podobě, včetně venkovských horských stavení a sakrálních objektů. Vytvářejí tím cennou příležitost vrátit spolu s nimi do krajiny tuto lidskou dimenzi.

Povědomí krajiny v dnešní společnosti

Je zřejmé, že si jen malá část české společnosti uvědomuje, co se v minulých desetiletích v české krajině stalo a co se bohužel v mnoha případech stále děje. Pojmy jako paměť krajiny (Schama 1995), *genius loci* (Norberg-Schulz 1979) nebo identita krajiny (Fanta 2001, Živa 2011, 3) nenašly v české společnosti dosud živnou půdu pro své uplatnění. Totalismus nedávné minulosti a ekonomismus současnosti nedovolily vytvořit zpětnou vazbu mezi člověkem a krajinou a povědomí, že krajina je přírodní a kulturní kapitál hodný systematické ochrany a péče, správně ho využívání a kvalifikované správy. Povědomí, že krajina je věcí navýsost veřejného zájmu. Obecné povědomí krajiny jako kulturní hodnoty v ČR – ve srovnání s řadou jiných evropských zemí – je na velmi nízké úrovni. Občané, instituce a obce, které se rozhodly tuto situaci ve svém okolí změnit, jsou stále výjimkou a mnohdy

3 Brownfields nejsou jen rozpadlé tovární haly a hromady odpadů. Kdysi účelně využívané, dnes zanedbané okolí tratě mezi pražským Veleslavínem a Dejvicemi. Foto J. Šrajgr

i středem posměchu. Ti, kdo jim dávají nálepku zeleného aktivismu, si však neuvědomují, že nejde o nostalgii a obnovu každé meze. Jde o prolomení bezobsažné uniformity krajiny v okolí obcí, o potřebu vrátit krajině někdejší obsah. Upravit ji do moderní podoby, ve které bude příjemné žít. Ty příklady stojí za následování.

Závěr

Tato část seriálu vyznívá poněkud pesimisticky. To samozřejmě nebylo cílem. Naopak. Za 22 let uplynulých od konce totalitního režimu se řada věcí v české krajině změnila k lepšímu. ČR tím přišla o některé neslavné evropské priority. Např. kvalita vody v tocích se v některých případech zvýšila až o dva stupně (Pokorný, Rolečková a Němcová 2009). Vyhráno ovšem ani zdaleka není. To bude teprve tehdy, až se čistota vody zlepší natolik, že v českých povrchových vodách bude opět žít losos, rak kamenáč a perlorodka.

Postupně se snižuje rozloha orné půdy zatravňováním pozemků ve svažitých polích. V rámci krajinoformních programů ministerstva životního prostředí byla zajištěna, obnovena a pro ochranu přírody v poslední chvíli zachráněna řada lokalit mimořádné přírodní hodnoty. Ve výčtu takových příkladů bychom mohli pokračovat. Řada z nich se realizovala pomocí fondů Evropské unie. To jim poněkud „ubírá na kráse“ – bez této podpory by se na ně z vlastní české iniciativy asi nedostalo. Jiným – zvláště těm občanským – iniciativám se ale tento „český punc“ nedá upřít.

Nicméně – ve srovnání s řadou tzv. vyspělých evropských zemí, ke kterým by se Česká republika ráda počítala – práci s krajinou v ČR stále něco chybí. Nápadný je např. doslova propastný rozdíl mezi současnými znalostmi ekologie krajiny a běžnými způsoby využívání krajiny ze strany jejich uživatelů (obr. 2). O tom, co chybí a co by se mělo v práci s českou krajinou uplatnit, pojednáme v závěrečném příspěvku.